

Володимир Погребенник

ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА ТА АЗІЙСЬКИЙ СХІД У МЕМУАРАХ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО ПРО БОСНІЙСЬКУ ВІЙНУ

Статтю В.Погребенника присвячено трьом мемуарам Андрія Чайковського, пов'язаним із його участю в боснійській війні. В контексті „балканських” творів українського письменства XIX століття досліджуються коло тем і мотивів цих спогадів, їх вагома політична, історична, філософська, моральна й інша проблематика, особливості белетризованого відображення в них зустрічі Заходу і Сходу, специфіка авторського стилю мемуариста. Висвітлюються спостережені письменником спільні риси національно-народної традиції горян Карпат і Балканів, побутові й інші паралелізму української та боснійської дійсності, емоційне ставлення наратора до пережитого на війні

Ключові слова: мемуари, наратор, боснійська війна, „балканська” тема, зустріч Заходу і Сходу, індивідуальний стиль.

Volodymyr Pohrebennyk. Central Europe and Asian Orient in Andriy Chaykovsky's recollections of the Bosnian war

This article is devoted to three collections of memoirs by Andriy Chaykovsky, dealing with his participation in the Bosnian war. Considering the whole scope of the “Balkan” texts in the 19th century Ukrainian literature, the author of the essay investigates these memoirs’ topics and motifs, their substantial political, philosophical, moral and other subjects, the peculiarities of belletristic depiction of the Occident and the Orient’s clash, and also marks out the specifics of the stylistic devices used by the memoirist. The paper highlights the features of ethnical tradition common to both Carpathian and Balkan highlanders, as well as parallels between Ukrainian and Bosnian ways of life, as they are depicted by A.Chaykovsky; it also clarifies the writer’s attitude towards his war experience.

Key words: memoirs, narrator, Bosnian war, the “Balkan” theme, the clash of the Occident and the Orient, individual style.

В українській культурно-історичній парадигмі останніх десятиліть XIX віку особливе місце належить письменницькій мемуаристиці – на жаль, явищу досі маловивченому (і це при тім, що особливу популярність спогадів засвідчив уже сам факт їх неабиякого успіху на Франкфуртському книжковому ярмарку 2007 р.). Цей жанр (і стиль) залежний від вагомості життєвого охопленого матеріалу, ролі у відтворених подіях суб’єкта спогадування, своєрідності та сформованості мемуарної манери, співвідношення об’єктивізм/суб’єктивізм, урешті, міри щирості у викладі й оцінній частині. Як не приватний, а публічний тип мовлення діалогічної природи, зорієнтований на реципієнта, мемуари водночас виступають концептуальною транспозицією подій чи явищ, чинником пізнання та самопізнання, повідомленням, пов’язаним із літературними стилями доби, реляцією і комунікацією, що нерідко виходить за вузькі межі поінформовувального побутопису.

Такі писання Андрія Чайковського про війну в Боснії – раритетні “Спомини з-перед десяти літ”, белетризовані мемуари “Коли раз серце кровію обкипить...” і новелістичний меморат через піввіку “Seid’s einmal ein Fridensapostel!”, уперше надрукований у тритомнику “Спогади. Листи. Дослідження” (автор ідеї, головний упорядник і редактор – Б.Якимович). Узагалі мілітарні події кінця XIX ст. на Балканах в історії українського письменства мають особливо вагоме значення як засновки українського естетичного будівництва обабіч кордонів (згадаймо твори

Ю.Федьковича, П.Куліша, С.Воробкевича, М.Старицького, молодого І.Франка, мало знані “Герцеговинці” Ф.Піскунова чи поему “Шипка” М.Садовського тощо); як волелюбний проектуюче-транспозиційний пласт галицького, буковинського й наддніпрянського письменства, врешті, як популярна тема української журналістики (“Записки українця з побуту між південними слов’янами” Софрона Крутя, тобто Теофана Василевського, чоловіка Дніпрової Чайки, що друкувалися у “Громадському друзі”, “Дзвони” й “Молоти”).

Доленосним виявився січень 1882 р. у житті резервного молодого офіцера Андрія Чайковського: він був мобілізований до австрійського війська для участі в поході, покликаному придушити повстання в Боснії. “Саме спогади про цю країну, – зазначив у передмові до згаданого трикнижжя Б.Якимович, – стануть потім першим літературним твором А.Чайковського, який він написав цікаво і пізнавально” [2, 8]. Водночас okazіонально маємо у споминах А.Чайковського й більшості названих писань (окрім “Баби Митрихи” І.Франка й ще деяких творів) ситуацію, обернену щодо балканської визвольної теми нашої красної словесності: українська духовна людина, репрезентант культурної Європи, не зі власної волі опиняється в напівазійському південно-східному краю, опанованому Віднем, у мундирі вояка окупаційного війська, а не йде бити турка разом із сербами, болгарами чи іншими інсургентами.

Спомини з Боснії А.Чайковського набули характеру особистого свідчення “зсередини” подій, непідлеглого кон’юктурі, стали біографічним документом і белетризованим ідентифікатором дійсності. Вони прикметні потоком полістилістичної й поліфонічної нарації, об’єктивністю репрезентації авторської свідомості, врешті, художнім модусом “творчої маніфестації життя” (С.Скварчинська). Визначальною тут бачиться конкретика багатоаспектно відтвореної зустрічі південнослов’янського Сходу й європейського Заходу на терені однієї клаптикової монархії. Сам виклад багатий на “олітературені” картини побуту вояків і автохтонних мешканців гірського краю, образні проекції “своє – чуже, дечим споріднене” у відтворенні українсько-боснійських тотожностей/нетотожностей (так, ліс у боснійських “високих-високих горах”, за визнанням галичан, був уже тоді “обголений”, як у Карпатах).

А.Чайковський у художній емоційній формі порушив важливі проблеми політичного, соціального й іншого плану, збагатив спомини яскравістю психологічного студіювання, розмаїттям вражень, почуттів і думок, заповітних настроїв, забезпечив пізнавально-поінформувальну функцію жанру з поглибленим інтересом українського читача до екзотичного світу південно-східної Слов’янщини. За цим творчим інваріантом жанру можна добре пізнати автора (перифразовуючи Ж.-Ж.Руссо, спогади потрібні не так на те, щоби щось повідомити, а щоб висповідатися).

Літературний талант суб’єкта й автора споминів експонує письменницьку манеру мемуариста з її орієнтацією на культурну європейську традицію, синтезовану з українським демократизмом і гуманною кордоцентричністю, ідентифікує силу майбутнього письменника в мемуарній белетризації гострих конфліктів емпіричної дійсності, її проблем і тенденцій. Зудар же двох світів у “Коли раз серце кровію обкипить...” зумовлений волелюбним прагненням боснійців розпалити вогнище національно-визвольної боротьби. Сюжетний первень твору переріс межі трагедії однієї родини. Це добре усвідомив патріот Петро, промовивши перед стратою слова громадянського обов’язку й усвідомлення ваги самоофіри: “Тут треба крові моєї, з неї виростуть месники...” [1, 159] (до розуміння цієї істини раніше піднялася людина Заходу – Т.Джефферсон мовив про необхідність періодично поливати дерево волі кров’ю патріотів).

Зустріч двох цивілізацій контекстуально розкрилась у творі в самобутній інтерпретації колізії “намагання вибороти свободу – збройне придушення змагань народу-автохтона”. Південні слов’яни не могли збагнути українських вояків австрійського війська – “Всі ви слов’яни... Чого ж приходите вбивати наших братів?” Поведінка боснійської посиротілої родини резонує в душі наратора-мемуариста почуттям провини без вини (“...в моїй душі відозвалось щось таке, наче б справді я був тому винуватий, що Петра шваби вбили, начеб я сам помагав його вбивати”).

Конфронтаційна гострота зустрічі двох світів кардинально не знімається почерез політично-мілітарну данність, проте вимальовується альтернатива їй – порозуміння людей Заходу і Сходу, зокрема слов'ян. Вона персоналізована в постатях двох учасників боснійського походу, чеха Гроссмана, націоналіста й слов'янофіла, якого об'єднувала з “босанським народом” нелюбов до швабів, і самого розповідача, alter ego мемуариста, у серці котрого співчуття до місцевого люду покріплює Т.Шевченко як автор “Кавказу”. Хоча б у спосіб порозуміння з боснійцями ці персонажі перестають бути “органічними машинами” (О.Герцен) із багнетами, роблять крок до взаємного порозуміння між сходом і заходом, убезпечуючи власну психіку від трагічного заламання, жертвою якого став жовнір з команди, котрий позбавив себе життя. А. Чайковський переводить прямим коментарем тональність спомину в іншу площину – оскарження антигуманності мілітаризму XIX ст.: “А тим, що підписували Берлінський трактат, і на думку не прийде се зломане жите...”

Органічно сформована під пером автора художність спогаду прикметна колоритним відтворенням чарівного крайобразу “Црногo верху”, міста Фочі і його “сербського варошу”, іномовними доречними аплікаціями (діалог Сімо – Гроссман). Наратор веде читача в сербську оселю, малює етологічні шкіци швидким пером (побутові деталі, родинні взаємини, ідейно важливе передання звичаю боснійської твердості й суворості до зрадників зі своїх як запоруки тривання нації). З хистом ліро-епіка А.Чайковський фіксує зворушливі вияви мови почуттів, оповиває драматичним серпанком постаті старого Сімо, його доньки – красуні Мари і її чоловіка Петра.

Сюжет про події 1882 р. у спомині з німецькою назвою, що в перекладі означає “Нуте, будьте раз апостолом миру!”, заснований на епізоді, що позірно гармонізує стосунки між Австро-Угорщиною і боснійськими та герцеговинськими усташами. Мова про місію миру вояків у гори з цісарським амнестійним “пісменом”. Контамінація зі структурами подорожньої прози і швидке око обсерватора призвели до цікавої етнологічної паралелі між місцевими й гуцульськими селами, вдачею двох лицарських гірських народів, вихованих на своїх героїчних епосах: колись братній, місцевий етнос “дуже схожий у дечому з нашими верховинцями”.

Апостольська місія загону тому була успішною, що А.Чайковський і його українські вояки не поставилися до населення гостро, як мадяри чи шваби, а дотрималися наведеної в тексті інструкції – не принижувати національні й конфесійні почуття місцевого люду, шанувати його гідність і майно, сплачувати за все готівкою й до видачі зброї схиляти лише словом (у I Світову війну російське військо в Галичині поводитися цілком інакше). Живі діалоги, дотримання “кольорлокаль”, пластичність описів із увагою до цікавих подробиць, міжнаціональні аналогії визначили успіх белетристичного компонента спомину й додали йому читабельності.

Останні з трьох і найбільші “Спомини...”, написані з відстані “культурної паузи” (М.Чудакова) десяти літ, – такі ж відверті й щирі, що зближують об'єктивну данність і суб'єктивні над нею рефлексії, особистісні і громадські компоненти, педагогічні (про методи вишколення жовнірів) і публіцистичні (на тему “гонки озброєнь” у мілітарному XIX ст.) розмисли, епічні й ліричні константи белетризованого мислення. Автор із перших сторінок підрозділу “Моя подорож до Фочі” з докладністю хроніста фіксує початок своєї боснійської пригоди, водночас як публіцист правди, вступаючи при тім у колізію з неправдивими реляціями центральних газет.

Про що повідомляють, властиво, тривожні вісті з Босни – про “ватаги розбишак”, що непокоять австрійське військо, чи про “формальне повстання” боснійців і герцеговинців за волю? Водночас із набуттям життєвого досвіду очевидця, що допомагає відповісти на це питання, А.Чайковський крок за кроком формує читацьку думку. Як писав Ю.Лотман, текст прагне уподібнити до себе аудиторію, підпорядкувати її власній системі кодів та ціннісних орієнтирів. Так спомини стають джерелом для усвідомлення світоглядних переконань автора, оприявнювачем духу доби.

Докладність у розгортанні подієвого плетива; живі, сливе художні діалоги; “представницькість” відтворених ситуацій (як-от “без язика”, тобто без порозуміння, що випереджає прозу Марка Черемшини на події I Світової війни); промовисті історичні паралелі психологічного плану (ностальгія жовнірів у Босні – і вояків Наполеона в Єгипті); влада жарту, іронії, як в усмішливому філософізмі

згадки про зустріч з “галицьким халатним жидом” чи констатації милословності мадярської гутірки, – усе це витворює художню захопливість викладу, робить його читабельним і сьогодні, виявляє письменницьку жилку ще молодого А.Чайковського. Ремінісценція ж із К.Устияновича не тільки виявила начитаність культурного європейця-наратора, а й увиразила дунайську межу між європейським заходом (Львів, Сеґед, словенський Брод були лінією його крайніх форпостів) і напівазійським сходом. На тогочасну систему географічно-політичних координат автор накладає матрицю історії – з часів колишніх нападів Оттоманської Порти. Тож комунікативна стратегія “Споминів” супроводжується знахідками, значущими у процесі оновлення викладової мемуарної форми кінця XIX ст.

Ступаючи за “границю європейської цивілізації” туди, де владарює “азійське варварство”, гомодієгетичний наратор виявляє спочуття до мешканців нещасної Сербії. Вивчає їх мову, розкриває свою “вразливу вдачу” на їх муки й водночас являє свідомість носія офіційного погляду на австрійське культуртрегерство. А як гуманіст він, чутливий до символічних знаків, у філософському ключі трактує новітній напис над брамою Дантового пекла: “Закони воєнного часу”. З візуальним сприйняттям сходу, насамперед високих веж коло турецьких джамій, починає маліти, не витримуючи випробуванням автопсією, влада західного стереотипу турецьких чи потурчених “бусурманів, ворогів усякої цивілізації й просвіти” [1, 53]. До речі, одна з джамій, колись сербська церква, стала у споминах емблемою долі “наших полудневих братів” сербів після битви на Косовім полі.

Інтерес до родинного укладу боснійських турків, краю та його природи, пам’яток (римські мости), традиційної культури люду, його давнішої і недавньої – з окупаційних часів – історії в їх пізнанні зроджує коштовний момент емпатії. Так, у згадці про окупацію австрійським заходом боснійського сходу в 1878 р. ватажка повстанців Гаджі Лої вже означено епітетом “славнозвісний”. А порівняння галицької сільської та боснійської “підкупаційної” дійсності, частіше не на користь біднішої першої, дає аргумент і на користь цивілізаційних змін в опанованих Віднем краях. Нап’яття ж збройної боротьби пов’язане, як засвідчує мемуарист, із геополітичним протистоянням Австрії, Туреччини, Росії й Англії, протиборством між християнами й мусульманами, що тяжко утискали на боснійському терені перших іще й у другій половині XIX ст. Якщо магометани хотіли “взяти знов християн за чуб”, то християни прагнули “вибороти самостійність Босни і Герцеговини та відплатити туркам за колишнє” [1, 61-62]. В обставинах, коли повстання було вже приреченим на поразку, завданням офіцера Чайковського, очільника самбірського регіменту, було вберегти своїх жовнірів від нелюдської помсти ворога й по змозі приборкати криваві жорстокі інстинкти відомсти власних вояків.

Духовний історизм мислення, розкриття внутрішнього світу наратора й персонажів крізь призму безпосереднього поінформування реципієнта (в опису Сараєва – з докладністю туристичного довідника), прагнення до об’єктивності й правди сполучуються у значній пізнавальній й виховній цінності “Споминах” із каталізацією національно-політичної свідомості читачів. У цьому плані промовисті епізоди з дискусією наратора з підполковником щодо ідентичності/неідентичності русина й поляка чи й із викриттям ренегата, радого звісткам про арешти львівських народовців за буцімто москвофільські агітації.

Образність, художність манери викладу нерідко спонтанно зроджується, скажімо, для емоційної розрядки прикрих ситуацій, як у майстерному відтворенні сили впливу на втомлених жовнірів військової, а ще більше національної музики, під час маршу. У художньому стилі передано і строкатість другого Вавилоня: на вулиці полі етнічного, як східні азійські міста, Сараєва почуєш півтора десятка мов його мешканців. Заходу ця ознака теж властива, хай меншою мірою. Так, кращий полк австрійського війська рекрутується в Сілезії та складається з трьох народностей.

Цікаво, що А.Чайковський як белетрист синтезував у спогадах свідчення різних змислів. Із аудіальними в нього сусідять візуальні і смакові, нюхові образи. Так, орієнтальними характеристиками міста очевидаць виставляє випікання хліба просто на вулиці, масу жабраків і собак, турецькі солодощі й люльку, каву. Сприйняття ж мирних звуків на війні виявило не тільки тривкість вражень (арію сербської пісні

погоничів, подібну до “наших співанок-коломинок”, зізнається мовець, “тямлю донині”), а й глибину музично-фольклористичного фахового вчування, асоціювання й розмислу [1, 129-130].

З літературою факту спогади пов'язує включення вставних історій, як-от воєнної бувальщини про події на горі Ранієн-Карауля – боснійському Монблані, де тільки Боже провидіння може охоронити від нападу. Марш у небезпечні гори активізує психологізм викладу, коли протагоніст, із посади й за покликанням людинознавець, ділиться роздумами про особливості поведінки людини в небезпеці та звирячий її стан в атаці на ворога, про особливий тип горянина.

Розділ “Як я познайомився з турецькими святими” поглибив жіночу тему ліро-історичним екскурсом у доли мешканок гарему. Молодий чоловічий погляд на цю закриту від стороннього ока сторінку життя розкриває мрійливість героя, що в буйній уяві намалював романтичну картину козацького порятунку невільниці від її жорстокого сторожа. Зразу відповідно до композиційного художнього принципу перемежування різнотипних фрагментів ця історія, заснована на мовному непорозумінні, переносить читача в зачарований світ турецького кладовища. А наступна батальна частина контрастна своїм темпоритмом із попередньою: під Ораговим грають австрійські славетні “канони”, розгорається баталія.

Четвертий розділ – “Стоян Ковачевич” – кульмінаційний. Це апологія героя війни з ворогами, котрий увійшов до народного епосу. Син гір, він набув “слави якогось півбога, лицаря-характерника”, дотримувався кодексу честі вояка, не розбійника. Стоян – оборонець рідного краю, певний, що Герцеговина належить не австрійцям, а йому. Не випадково оповідачем, який ще в гімназії снів наміром приєднатися до повсталих і стати соратником герцеговинських лицарів Любобратича, Павловича, Поповича й Ковачевича, останній зіставляється з Довбушем (ще одна аналогія: коли Стоян був тяжко поранений, то побратими занесли його в Чорногорю). Коли Стоян зійшов у вічність, його лицарську традицію на сторінках спомину (у шостій частині) продовжив безіменний велетень-боснієць, полонений і розстріляний австрійцями. Передсмертна гідна поведінка цього невідомого усташа в ліро-епічному змалюванні аплікована за зразками балканського фольклору (прощання з матір'ю – “майкою-жалібницею”).

Колізійну тему “схід – захід” тут белетризовано на рівні зустрічі в бою середньовічної, але вічної героїки сербського південного народу й західної машинної цивілізації. Постає Стоян постає за життєписних подробиць та свідчень людей, які з ним зустрічалися. Об'єктивно він, визнавши за потрібне складання австрійцями мапи його краю, проведення доріг і телеграфних ліній, виступає не лише як “природна” людина, а й по-своєму цивілізований культурник, і в цьому сенсі виступає живим містком єднання здобутків Сходу й Заходу. Показово, що цей наївний лицар усе ж став жертвою обману в епізоді з виведеними з ладу трофеями-рушницями.

Дві наступні частини ампліфікують подробиці руху війська. При цьому вояцький транспорт у “Моїй подорожі з Фочі до Калиновика і з поворотом” поданий у поетичному швидкому погляді на нього (“Виглядало се здалека, як різноцвітний мак, колиханий вітром” [1, 115]), що ще раз засвідчує художницький погляд автора. Неординарні його сонні “готичні” марення вночі на небезпечній дорозі [1, 120]. Нестандартно-інтелектуальна – реакція на людей (костистий турок-перевізник асоціюється в нього з Хароном із “Енеїди” І.Котляревського, яку наратор читав у вільну хвилину) чи їх поведінку (приклад макаронічною грекою з історії еллінсько-перських воєн). Тож функціонування стилю мемуариста було двоколіїним – від життя до літератури, але подекуди й від літератури до життя.

Великодній завершальний розділ “Споминів” знову відтворив похід, таборування в “за горами горах, хмарою повитих”. Приурочений до “вігільного” часу виклад, однак, спершу абсорбував зразок фольклорної сербської прози (аналогію з буковинського фольклору “олітературив” С.Яричевський у баладі “Чортова гора”). Почерез відчуття героя в понівеченій гарматами герцеговинській хаті й відлет думки в рідне Прикарпаття підспудно вводиться релігійна, для всіх примирлива свідомість “Христос воскрес”. Вона генералізується в нараторській парадигмі в гуртовому великодньому співі краєня-бойків ув одностроях і під час імпровізованої відправи Божої, щоби знаменувати початок відживання серця наратора, змученого

війною. Великдень став і джерелом порозуміння слов'ян – сербів і русинів, лихою бездержавною долею загнаних у далекий край.

Хоча на цьому “Спомини з-перед десяти літ” абрутивно вриваються, їх творчий профіль окреслився достатньо – як витвору авторської свідомості мемуарно-реалістичної гетерогенної типогенези. “Блок” “боснійських” мемуарів А. Чайковського презентував вагомі історичні й історіографічні, політичні, національні, філософські, моральні, психологічні, побутові, екзистенційні тощо проблеми.

Жанрова синкретичність споминів і розкриття в них причиново-наслідкових зв'язків, розмаїття модусів (від трагедійного до ліричного й іронічного), ідейно-естетична співдія публіцистичного, есеїстичного й белетристичного первнів, мовностильове багатство (різномовні стихії, діалектизми і т.п.), літературний сплав ratio й emotio, цікава інтертекстуальність, наявність “образу автора”-очевидця, індивідуальність мемуарного стилю роблять спогади Андрія Чайковського про боснійську війну помітним осягом його ранньої творчої чинності, писанням значної культурно-естетичної цінності. Мемуарний триптих про боснійську війну – крок до його етапних споминів із 1918–1919 рр. “Чорні рядки”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Чайковський А.* Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. – Львів, 2002. – Т.1.

2. *Якимович Б.* Андрій Чайковський: життя, творчість, громадсько-політична діяльність // *Чайковський А.* Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. – Львів, 2002. – Т.1.

Ігор Павлюк

ШЕВЧЕНКІАНА У ПРЕСІ ВОЛИНИ, ПОЛІССЯ, ХОЛМЩИНИ, ПІДЛЯШШЯ 1917-2000 РОКІВ

У статті на основі архівних матеріалів комплексно досліджено шевченкознавчі публікації в україномовній пресі історичної Волині, Холмщини та Підляшшя на різних етапах їх співжиття з іншими українськими етнічними територіями та в контексті загальносвітових історичних процесів ХХ століття: 1917-1939, 1939-1941, 1941-1944, 1944-1990, 1990-2000 рр.

Ключові слова: інформаційний простір, окупаційна преса, радянська журналістика, демократична преса, часопис, журнал, газета, партія, громадські організації, релігія, церква.

Igor Pavlyuk. Taras Shevchenko in the periodical press of Volyn', Polissya, Holmshchyna and Pidlyashshya in 1917-2000

The theses explores Taras Shevchenko in the ukrainian-language press of Volyn, Holmshchyna and Pidlyashshya on different historical stages of these regions' cohabitation with other Ukrainian ethnographic territories and in a context of the world history processes of the 20th century: 1917-1939, 1939-1941, 1941-1944, 1944-1990, 1990-2000.

Key words: occupation press, Soviet journalism, democratic press, journalist, magazine, newspaper, public organizations, religion, church.

Тарас Шевченко та Волинь – тема загалом висвітлювана ще з першої чверті двадцятого століття (див.: [1, 5, 7, 11]). Дослідники здебільшого акцентували увагу на моментах перебування Кобзаря на Волині та на його творах, де згадується Волинь [4, 4].

“Шевченко подорожував по Волині восени 1846 р., себто в час другого його перебування в Україні, після скінчення ним Академії Мистецтв у Петербурзі в березні 1845 року. Ця подорож на Волинь відбулася на доручення Шевченкові як співробітникові “Комісії для розбору древніх актів” в Києві, від генерал-губернатора Бібікова виїхати у Київську, Подільську і Волинську губ. Метою науково-археологічної подорожі Шевченка, як видно з наказу Бібікова від 21 вересня 1846 року, було зібрати